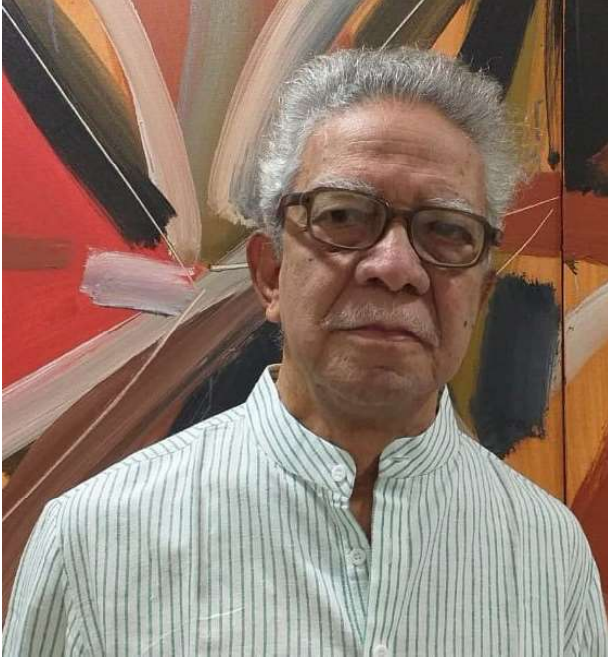

‘नवनिर्माण घडवण्यासाठी अधिक पुढे जावं लागेल’ – गजानन खातू

गजानन खातू यांची
या निमित्ताने मनीषा गुप्ते
यांनी घेतलेली मुलाखत...

■ मनीषा गुप्ते : नमस्कार! खातूभाई, मला तुम्हाला असं विचारायचं आहे की, तुम्ही ज्या स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकाराच्या चळवळीमध्ये आलात, त्या काळात एकूणच सामाजिक परिस्थिती कशी होती? म्हणजे सहकार चळवळीला ती अनुरूप होती का? ‘अपना बाजार’ सारखं तुमचं काम फार मोलाचं राहिलेलं आहे. आधी राष्ट्र सेवा दलात सहभागी झाल्यानंतर पुढे मग सहकार चळवळीत जायचं तुम्ही कसं ठरवलं?

गजानन खातू : या पुरस्कारासाठी माझी निवड केल्याबद्दल मी महाराष्ट्र फाउंडेशन, अमेरिका आणि सुनील देशमुख यांचे मनापासून आभार मानतो. सहकारी चळवळीकडे मी वळण्याचं कारण म्हणजे, राष्ट्र सेवा दलात असल्यापासूनच आम्ही परिवर्तनाचा विचार, नव्या समाजरचनेचा विचार यांविषयी चर्चा करत असू. त्यामुळे कामगार चळवळीत जायचं किंवा सहकार चळवळीत जायचं असं शिक्षण घेत असतानाच मी मनाशी ठरवलेलं होतं. सन १९६८मध्ये मी शिक्षण पूर्ण केलं. त्यात कामगार कायद्याविषयीचा विशेष अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर मी नोकरीला लागलो. त्या सुमारासच नायगांवमधले कामगार आणि समाजवादी कार्यकर्ते ‘अपना बाजार’ची उभारणी करत होते. त्या

वेळेला माझ्यासारख्या सुशिक्षित माणसांना या मोठ्या प्रकल्पात सहभागी करण्याचं आवाहन त्यांनी केलेलं होतं. त्याला प्रतिसाद म्हणून मी एका खाजगी कारखान्यातली नोकरी सोडून या चळवळीमध्ये सहभागी होण्याचा निर्णय घेतला. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये 'समाजाने काहीतरी करायला पाहिजे', 'हा देश आपल्याला घडवायचा आहे' अशी एक सार्वत्रिक भावना होती. त्यामुळेच त्या काळामध्ये अनेक प्रकारच्या चळवळी निर्माण झालेल्या आपल्याला दिसतात. तशीच कामगार चळवळही त्या वेळी कृतिशील होती. ही नुसतीच मागण्यांची चळवळ नव्हती, तर नवं घडवण्याचीही चळवळ होती. किंबहुना 'अपना बाजार'च्या स्थापनेमागची प्रेरणा ही त्या काळच्या कामगार चळवळीतच होती. 'अशोक मेहता, हमारा नेता' अशी तेव्हा नायगावमध्ये घोषणा लोकप्रिय होती. अशोक मेहतांनी सांगितलं होतं की, कामगारांना जसं उत्पन्न वाढवून दिलं पाहिजे, तसं त्या उत्पन्नाचं संरक्षणही केलं पाहिजे. त्यांच्यासाठी ग्राहक संस्था उभी केली पाहिजे. त्यांच्याच प्रेरणेने जनता केंद्रासारखी वास्तू ताडदेवमध्ये उभी राहिली. आपण जी तत्वं मानतो त्याच्यासाठी ही योग्य गोष्ट आहे असं मला वाटत होतं. त्याच्यातूनच मी या चळवळीची निवड केली.

दुसरा भाग असा होता की, माझा पहिल्यापासून कामगारजीवनाशी संबंध आलेला होता. मी एका कुंभारवाड्यात लहानाचा मोठा झालो. तिथं आजूबाजूला सर्व कामगारच होते. (त्यांवर 'कष्टकऱ्यांचा कुंभारवाडा' असा एक स्वतंत्र लेख मी लिहिला आहे.) त्यामुळे त्यांच्याबद्दल माझ्या मनात सुरुवातीपासूनच एक जवळीक होती. मी त्या वेळेला क्रॉम्प्टन कंपनीच्या पर्सनल विभागामध्ये नोकरी करत होतो. कामगार आंदोलनं कशी चिरडली जातात हे मी तिथं मॅनेजमेंटच्या बाजूनं पाहत असे. त्यामुळं मला मनातून या चळवळीबाबत चिंता वाटू लागली होती.

तिसरं म्हणजे, 'कामगारांचं स्वतःचं एक शहाणपण आहे' असं माझ्या लक्षात आलं होतं. सहसा 'कष्टकरी लोकांना समज कमी असते', असं आपण ढोबळमानानं समजतो. मी मात्र माझ्या जीवनामध्ये सगळ्यात मोठं योगदान अशा कामगारांचंच मानतो. आमच्या चाळीमध्ये रामायण, महाभारत या ग्रंथांचं निरूपण तिथं राहणारे कामगारच करायचे. आजूबाजूच्या अशा सगळ्या घटकांमुळे मी 'अपना बाजार'च्या सहकार चळवळीकडे वळलो.

त्यानंतरच्या काळात या चळवळीचा आवाका किती मोठा आहे, हे माझ्या लक्षात आलं. 'अपना बाजार' म्हणजे काही केवळ एक दुकान चालवणं नव्हतं, तर तो परिवर्तनाचा एक मोठा प्रयत्न होता. 'अपना बाजार'मध्ये काम करायला आलेली सगळी मुलं ग्रामीण भागातून आलेली होती. त्यांतली बहुतांश किंवा जवळजवळ सगळीच ही मुलं ओबीसी, दलित समाजांतील होती. या समाजामध्ये व्यापार, अर्थव्यवहार यांची मुळात परंपराच नव्हती. सुरुवातीला आम्ही १,००० मुलं कामाला घेतली. पुढं आमच्याकडे जवळजवळ १,५०० लोकं कामाला होती. जो व्यवसाय त्यांच्या आधीच्या पिढ्यांनी कधी केला नाही, त्या व्यवसायामध्ये समाजाच्या दुर्बल घटकांमधले हे लोक आले. त्या काळात वर्षाला ५० लाख, १ कोटीची उलाढाल करणारे आमच्या दुकानाचे मॅनेजर हे केवळ दहावी शिकलेले होते. अशा सामाजिक परिवर्तनाकडे आपलं लक्ष जात नाही. म्हणजेच सहकारी साखर कारखान्यांचं नेतृत्व ज्या समाजगटाने केलं, त्यांनी कधी व्यापार केलेला नव्हता. मात्र ते उद्योजक झाले. त्यांचं ज्ञानदेखील त्या पातळीवरचं आहे असं आपल्या लक्षात येईल.

आता मात्र ग्राहक चळवळीचा संदर्भ बदलला आहे असं आपल्या लक्षात येईल. ग्राहक चळवळीची सुरुवात ही अपुरा पुरवठा आणि महागाई या पार्श्वभूमीवर झाली होती. त्याउलट आता गोष्टींचा पुरवठाही भरपूर आहे आणि आपली क्रयशक्तीदेखील वाढली आहे. त्यामुळे आता या चळवळीची पूर्वीची भूमिका राहिलेली नाही. नाण्याची ही दुसरी बाजू मात्र आपण लक्षात घेत नाही. माझं वैयक्तिक मत असं की, नवीन आर्थिक धोरण येईपर्यंत नंतरच्या काळामध्ये कामगार चळवळ, ग्राहक चळवळ किंवा इतर आपल्या काळातील आंदोलनं ही हळूहळू कमी होत गेली, याचं कारण त्यांना जो सामाजिक आश्रय लागतो तो कमी कमी होत गेला.

सहकार चळवळीबाबत बोलायचं, तर या चळवळीकडे आपण 'अर्थव्यवस्थेचं क्षेत्र' म्हणून कधी बघितलेलं नाही. मला आश्चर्य वाटतं की, अशी मांडणी माझ्या वाचनामध्ये आजवर कुठेही आलेली नाही. या विषयावर आजवरची सर्वात महत्त्वाची मांडणी ही धनंजयराव गाडगीळ यांनी केलेली आहे. पण त्यातही हा 'अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रा'बाबतचा मुद्दा आलेला नाही. अर्थव्यवस्थेचा भाग म्हणून सहकाराचा आकृतिबंध महत्त्वाचा आहे, या नजरेनं आपण सहकार चळवळीकडे पाहिलं पाहिजे असं मला वाटतं.

यातला शेवटचा मुद्दा सांगायचा, तर 'भांडवलचं स्वरूप' हा आज जागतिक पातळीवर एक वादग्रस्त मुद्दा आहे. थॉमस पिकेटीने हा मुद्दा पुढे आणला आहे. आज खाजगी भांडवल आणि सार्वजनिक भांडवल यांचं स्वरूप एकच झाल्याचं आपल्याला दिसतं. सहकारी भांडवल हे एकमेव असं भांडवल आहे की, ज्याचं स्वरूप या दोहोंपेक्षा भिन्न आहे. ते नफ्यावर आधारित नसल्यामुळे त्याची निर्मिती नफेबाजीमधून होत नाही. त्याच्या अर्थव्यवहारातून ज्या प्रत्यक्ष मालमत्ता निर्माण होतात, त्यांच्यातूनच नवी भांडवलनिर्मिती होते. आज पश्चिम महाराष्ट्राचं जे समृद्ध चित्र आपल्याला दिसतं, ते केवळ साखर कारखान्यांमुळे निर्माण झालेलं नाही. तो सहकारातून तयार झालेल्या मालमत्तांचा परिणाम आहे, असं आपल्याला निश्चितच म्हणता येईल. मात्र आज दलित समाजाकडे मालमत्ता नाहीत हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. मालमत्ता आणि उत्पन्न यांच्याशी संबंधित असमानता यांचा एक धागा आपण सहकार चळवळीला जोडू शकतो.

■ मनीषा गुप्ते : मला वाटतं की, सध्या संपूर्ण जागतिक राजकारण हे आता नवउदारमतवादी झालेलं आहे. एकूणच सगळ्या जगाचा कल हा उजव्या बाजूला झुकलेला असल्यानं मन कधी कधी विषण्ण होतं. सध्या सर्वत्र गरीबविरोधी, दलितविरोधी, अल्पसंख्यविरोधी, महिलाविरोधी वातावरण दिसून येतं आहे. अशा परिस्थितीत तुमच्यासारखे लोक कायमच आमच्यासाठी आशेचा किरण असतात. तुम्ही आधी सहकार चळवळीचा उल्लेख केलात. याखेरीज मराठवाडा विद्यापीठाचं नामांतर, एनॉन, नर्मदा बचाव आंदोलन यांविषयीदेखील तुम्ही थोडं सांगावं. शिवाय वर्ड सोशल फोरमचे आर्थिक व्यवहारही तुमच्या मिल मजदूर सभेकडे होते. म्हणजे एका बाजूला स्थानिक पातळीवरचं काम, आंदोलनं आणि दुसरीकडे इंटरनॅशनल फाल्कन मूव्हमेंटसारख्या आंतरराष्ट्रीय चळवळी, या सर्वांचा पस्परसंबंध कसा जुळला? सहकाराच्या स्थानिक चळवळीत कार्यरत राहून तुम्हाला हे कसं जमलं, याबद्दल जाणून घेणं आमच्याकरता नक्कीच प्रेरणादायी ठरेल. याविषयी तुम्ही काय सांगाल?

गजानन खातू : मी 'अपना बाजार'मध्ये काम करत असलो आणि सहकार चळवळीशी माझा संबंध असला, तरी महाराष्ट्रातल्या अन्य सर्व आंदोलनांशी माझा कायमच संबंध राहिलेला आहे. कामामध्ये शिस्त आणि वक्तशीरपणा असल्यामुळे 'अपना बाजार'मधलं काम सहा वाजता संपवून मी गिरगावातल्या सेवा दलाच्या ऑफिसमध्ये जायचो. 'अपना बाजार' आणि विषमतानिर्मूलन चळवळ यांमुळे अनेक कार्यकर्त्यांशी माझा व्यापक संबंध आला. नामांतर आंदोलनामुळे मला तुरुंगात राहायची पहिली संधी मिळाली. नाहीतर आमच्या पिढीला ती संधीच नव्हती. त्यानंतर आमच्या गिरणी कामगार आंदोलनामध्ये तुरुंगात गेलो. तर अशा प्रकारे त्या सगळ्या आंदोलनांशी मी संबंधित राहिलो. हे सर्व एका कालखंडात घडलं.

आपल्याकडे शेतीप्रधान समाजातून औद्योगिक समाज निर्माण झाला होता. त्यानंतर आधुनिक कालखंड सुरू झाला. आता जागतिकीकरणानंतर तो आधुनिक कालखंडही संपून आपण त्याच्या पुढच्या टप्प्यावर गेलो आहोत. मात्र याचं भान आपल्या चळवळीत सुटलेलं दिसतं. तुम्ही म्हणालात की, देशात सगळीकडं उजवे लोक पुढे आल्यामुळे उदासीनता येते, विषण्णता येते. पूर्वी या देशात काहीच घडलं नाही, आम्हीच काय ते घडवतो, असं हल्ली उजवे लोक जोरानं सांगत आहेत, त्याचं कारण काय? याचं कारण, आम्ही परिवर्तनवादी लोकच आपल्या देशात, इथल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये चांगलं काहीच घडलंच नाही, अशी मांडणी आजवर करत आलो आहोत. मला असं वाटतं, इथंच आमची गडबड झाली. विशेषतः आमचं आर्थिक प्रश्नांचं आकलन त्यामानाने खूप कमी पडलं. उजवी विचारसरणी नसणाऱ्या लोकांमध्ये ही कमतरता आहे असं मला जाणवतं. म्हणजे आजही आपल्या चळवळीतले आघाडीवर असणारे लोक जे बोलतात, ते केवळ शाब्दिक अवडंबर असतं. ते अजूनही 'स्मॉल इज ब्यूटीफुल' या धर्तीचं बोलत असतात. आजही ते गांधीजींच्या काळामध्ये अस्तित्वात असणाऱ्या अर्थव्यवस्थेची परिभाषा बोलतात. यावर चिंतन करण्याची गरज आहे, असं मला वाटतं. याचं कारण म्हणजे आपला दृष्टिकोन आणि आपली विश्लेषण करण्याची साधनं आहेत, ती अजूनही औद्योगिक समाजातली आहेत किंवा त्यामागच्या काळातल्या कृषिप्रधान समाजातली आहेत, हेच आपण लक्षात घेत नाही. म्हणजे आपलं सामाजिक भान पुष्कळसं कृषिप्रधान समाजातलं आहे आणि आर्थिक भान हे औद्योगिक समाजातलं आहे. पण वर्तमानात आता तो औद्योगिक समाज आणि ती कृषिप्रधान व्यवस्था राहिलेली नाही. आता आपण सेवा क्षेत्र आणि आर्थिक क्षेत्र यांचा प्रभाव असणाऱ्या कालखंडात जगतो आहोत. आता आपल्याला मागे फिरता येणार नाही. मग आपण आपली विश्लेषणाची साधनं कालानुरूप बदलली पाहिजेत. म्हणजे मघाशी मी असमानतेचा जो उल्लेख केला होता, त्याचं मूळ उत्पन्नाशी संबंधित आहे, का संपत्तीशी संबंधित आहे, या नवीन दृष्टिकोनातून याचा विचार व्हायला हवा. अशीच इतरही अनेक गोष्टींबाबतच्या आपल्या दृष्टिकोनांबाबत आपण नीट भूमिका न घेतल्यामुळे आपली पीछेहाट होते. उदाहरणार्थ, या सर्व काळामध्ये आपल्याला हिंदू समाजाबद्दल नीटशी भूमिकाच घेता आलेली नाही, असं माझं मत आहे. याबाबत भा.ल. भोळे यांनी उत्तम प्रकारे मांडणी केलेली आहे. पण दुर्दैव असं की, आमच्या 'विचारवेध'ची दहा संमेलनं होऊनही त्यांतून जे काही मांडलं गेलं त्याचं तात्पर्य काय? मग आपण बोलून काय फायदा आहे? याचा अर्थ इथल्या उजव्या शक्तींसाठी आपणच एक जागा तयार केली, असाच होत नाही का?

दुसरं म्हणजे पक्षाकडून रस्त्यावर होणारी आंदोलनं हळूहळू बंद झाली. ही निर्माण झालेली पोकळी एनजीओजनी भरून काढली. आम्ही मात्र एनजीओबद्दलसुद्धा दुरावा असलेली आणि टीकेची भूमिका कायम घेतली. म्हणजे एकीकडे पक्ष स्वतः काही करत नाही आणि त्याला एनजीओज्ही नको आहेत. अशा वेळेला आपल्याला असं दिसतं की, लोकांना एकमेव कार्यक्रम मिळाला - तो म्हणजे मागण्या करण्याचा. स्वतंत्र समाजामध्ये समाजाची असणारी शक्ती होती, ती आपण एकेका मागणीच्या रूपाने शासनाला अर्पण करून टाकली. परिणामी समाज दुर्बल झाला आणि शासन सबळ झालं. म्हणून मला असं वाटतं की, नवीन मांडणी आपण एका नव्या दृष्टीने बघायला हवी. इथं रघुराम राजन यांच्या 'द थर्ड पिलर' या पुस्तकाचा मला उल्लेख करावासा वाटतो. त्याच्यामध्ये त्यांनी 'सोसायटी स्टेट इन मार्केट' या विषयावर फार सुंदर मांडणी केली आहे. समाजानं आपले हक्क पुनर्स्थापित केले पाहिजेत, असं राजन यांचं म्हणणं आहे. अनेक कामं आम्ही स्वतः केली पाहिजेत.

एक उदाहरण देतो. आम्ही साने गुरुजींचं राजकीय स्मारक उभं करायचं ठरवलं होतं. तेव्हा मी असं म्हटलं, "आपण हे पाच कोटी रुपयांचं स्मारक उभारतो आहोत. पण यासाठी शासनाकडे पैसे मागायचे नाहीत. आपण हे स्वबळावर उभं करायचं." आम्ही त्यासाठीचे पहिले पंचवीस लाख रुपये शाळा-शाळांतून गोळा केले. जमीन घेतली. त्याच्या उद्घाटनाला तत्कालीन मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख आले होते. तिथली छत्तीस एकर जमीन, भव्य स्मारक पाहून ते चक्रावूनच गेले. सरकारकडून एकही पैसा मदत न घेता आम्ही स्मारक उभारू शकलो याचं त्यांना खूप आश्चर्य वाटत होतं. मग पुढं सरकारनंच आपणहून आम्हाला काही निधी दिला. तेव्हा मला वाटलं की, ही संघटनात्मक ताकद आपल्या लोकांमध्ये आहे. पण ती ताकद आपण वाया घालवल्यामुळे सार्वत्रिक निराशा पसरते. वैयक्तिकरीत्या मला स्वतःला अशी निराशा कधीही वाटत नाही. याच्यातून नवीन मार्ग आपल्याला काढता येऊ शकतो, अशी मला मनोमन खात्री असते.

■ मनीषा गुप्ते : आजवर तुम्ही खूपच वैचारिक खाद्य पुरवलेलं आहे. या अनुषंगाने खूप विषय मला दिसताहेत. त्यावर आपण नंतर बोलतच राहू. पण मला सांगा की, याच्याही पलीकडे काही राहून गेलं आहे का? एकूणच आज आपल्या महाराष्ट्रातल्या, भारतातल्या किंवा अमेरिकेमध्येसुद्धा स्थायिक झालेल्या पुरोगामी मराठी लोकांना तुम्हाला काही सांगावंसं वाटतं का?

गजानन खातू : मला असं वाटतं की, आज आपण काहीतरी नवं करायला पाहिजे. गेल्या वीस वर्षांमध्ये आपण कार्यकर्त्यांचं एकही नवीन जाळं उभं केलेलं नाही, असं माझं निरीक्षण आहे. समाजाला वाटतं - काहीतरी घडलं पाहिजे. पण ते घडणार कुठे? नवं घडवण्यासाठी तळागाळापर्यंत काहीतरी बांधणी पाहिजे ना? त्याच्याकडे आपलं दुर्लक्ष झालं आहे. आपण गांधीजींशी संबंधित सर्व कार्यक्रम 'साजरे' केले खरे, पण प्रत्यक्षात कुठलाही कृती-कार्यक्रम मात्र हाती घेतला नाही. असं करून चालणार नाही.

आज काय करण्यासारखं आहे असं जर मला कोणी विचारलं, तर मी म्हणेन, आज 'पर्यावरण समाज' यासारखी कल्पना पुढे आली पाहिजे. पर्यावरणाच्या प्रश्नावर नुसतं बोलून फायदा नाही. आजचा तरुण वर्ग पर्यावरणाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात सजग होतो आहे. आपण जर पर्यावरणाचे वेगवेगळे

प्रश्न नुसतेच न मांडता त्याकडे एक जीवनव्यवस्था, नवी जीवनशैली म्हणून बघायला लागलो, तर अनेक प्रश्नांची उत्तरे मिळतील. पर्यावरणप्रेमींची जीवनशैली ही भविष्यातल्या समाजवादाची नवीन मांडणी असेल, असं माझं मत आहे. आपल्याला अशा प्रकारचे नवीन उपक्रम करणं शक्य आहे. तंत्रज्ञानाबद्दलही आपण नवीन विचार केला पाहिजे.

विवेक सावंतांनीही तंत्रज्ञान आणि नवीन रोजगार कसा उभा राहणार आहे याबद्दल फार चांगली मांडणी केली आहे. आपण त्या धर्तीवरची सकारात्मक मांडणी केली पाहिजे. नवीन घडण्याच्या ज्यांत शक्यता आहेत, त्या वाटा आपण शोधल्या पाहिजेत. आपण याबद्दलचा नीट विचार करू, तेव्हाच नवीन पिढी आपलं ऐकायला लागेल. हल्ली श्रीडी प्रिंटर्सच्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून हॉस्पिटलमधल्या रुग्णांना कृत्रिम अवयव बसवले जाता येणं शक्य झालं आहे, असं माझ्या वाचनात आलं. अशाच प्रकारे कोरोनानंतर अनेक कामांमध्ये जर सोशल डिस्टन्सिंग ठेवावं लागणार असेल, तर मग रोबोटिक्सचा अधिकाधिक वापर होणं अपरिहार्यच नाही का?

दुसऱ्या बाबतीत माझं म्हणणं असं आहे की, ग्रामीण भागात शेतीच्या प्रश्नावर खूप मोठं आंदोलन चाललेलं आहे. पण आजवर शेतीच्या प्रश्नासंदर्भात नेहमी केवळ शेतीच्या उत्पन्नाबाबतचीच चर्चा झाली, शेतकऱ्याबाबत ती कधी झालेली नाही. मी याबद्दल पूर्वीपासून माझे विचार मांडत आलेलो आहे. शेतकऱ्याला घरटी शेतीबाह्य उत्पन्नाचं साधन देणं आज अतिशय महत्वाचं आहे. हे घडलं, तरच ग्रामीण भागामध्ये नवीन काही घडेल. गांधीजींनी गावाला जे विकासाचं केंद्र मानलं होतं, त्याऐवजी मी तालुका हा विकासाचा एकक म्हणून मानतो. तालुका पातळीवर जर 'नॉन फार्मिंग इन्कम' मिळायला सुरुवात झाली, तर मग शेती आणि ग्रामीण विभाग असे दोन्हीही विकसित होतील. त्यातून एक नवीन दिशा आपल्याला सापडेल. आजचं शासन उजव्या विचारांचं आहे. त्यामुळे दुर्दैवाने या टप्प्यातून आपण जातो आहोत. पण फक्त सरकार बदलल्याने याचं उत्तर मिळणार नाही. आज ज्या प्रकारचा शेतकऱ्यांचा उठाव आहे, त्यानं कदाचित सरकार बदलेलही, पण तितकंच पुरेसं नाही. आपण जे नवनिर्माण घडवायचं आहे त्यासाठी त्याहूनही अधिक पुढे जावं लागेल.

ggkhatu@gmail.com/9892821056

---

* व्हीडिओ मुलाखतीचं शब्दरूप :

सुश्रुत कुलकर्णी / sushrutkulkarni@gmail.com/9822522475